

ХАРКІВСЬКІ КАДЕТСЬКІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПРО ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ДЕРЖАВИ Й УСТАНОВЧІ ЗБОРИ

Розглянута проблема модернізації політичного устрою Російської держави та скликання Установчих зборів за матеріалами харківської кадетської періодики доби Першої російської революції.

Ключові слова: харківські кадетські періодичні видання, політичний устрій, конституціоналізм, Установчі збори.

Рассмотрена проблема модернизации политического устройства Российского государства и созыва Учредительного собрания на основе анализа материалов харьковской кадетской периодики периода Первой русской революции.

Ключевые слова: харьковские кадетские периодические издания, политическое устройство, конституционализм, Учредительное собрание

The article deals with the problem of the political modernization of Russian State. The investigation is based on the analysis of the materials of the Kharkov cadet periodicals.

Key words: Kharkov cadet periodicals, political modernization.

Сучасна Україна має вирішити безліч проблем соціально-економічного, політичного, культурного, духовного життя тощо. Проблема вибору оптимальної моделі інформаційного простору також є актуальною. Соціально-політична історія початку ХХ ст. є прикладом формування соціально відповідальної преси. Революція 1905 р. сприяла певній демократизації суспільства і виникненню періодичних видань, що мали власний погляд щодо шляхів вирішення нагальних, життєво важливих проблем, подальшого розвитку суспільства.

Відгуком ліберальної громадськості Харкова на Маніфест 17 жовтня 1905 р. було заснування щоденної газети «Мир». У її першому номері повідомлялося про створення харківської філії конституційно-демократичної партії. Редактором та постійним автором місцевого друкарського органу партії став професор, декан юридичного факультету М. А. Гредескул. Із 27 листопада до 9 грудня 1905 р. було опубліковано 11 номерів газети. Але ліберальна спрямованість видання, висвітлення зловбодених питань, критика дій уряду й міської адміністрації спровокували «припинення» випуску газети до особливого розпорядження харківського генерала-губернатора. Газету «Мир» змінила ліберальна «Волна», продовживши тематику попереднього видання. Її редакторами стали професори М. П. Чубинський та М. О. Максимейко, пізніше І. П. Белоконський та Ф. А. Павловський. Газета проіснувала один місяць — із 29 грудня 1905 р. до 29 січня 1906 р. — і також була закрита владою «до особливого розпорядження». Ліберали відразу замінили видання газетою «Будущее». Були видрукувані 26 номерів за редакцією

І. П. Белоконського. Після «тимчасового закриття» «Будущего» вийшло друком видання «Накануне». Однак і його влада заборонила, а в період з 14 по 24 червня 1906 р. його змінила газета «Девятый вал». Опублікування серії кадетських видань «Мир», «Волна», «Будущее», «Накануне», «Девятый вал» остаточно припинено 9 липня 1906 р. [2, с. 205]

Зауважимо, що до останнього часу ліберальні періодичні видання Харківської губернії практично не вивчалися. Винятком є монографія І. Л. Михайлина, в якій уперше здійснено спробу комплексно проаналізувати і систематизувати величезний масив харківських видань XIX — початку XX ст. [2]. Монографія містить розділ, присвячений харківській ліберальній пресі під час Першої російської революції. Автор простежив динаміку зміни кадетських видань, проте тему скликання Установчих зборів та майбутнього політичного устрою держави окремо не розглядав.

Мета статті — проаналізувати матеріали харківської кадетської періодики з питань політичного устрою держави та скликання Установчих зборів, що були наскрізними для ліберальних видань Харкова доби Першої революції.

Другий всеросійський з'їзд конституційно-демократичної партії відбувся 5-11 січня 1906 р. у Петербурзі. Харківська газета «Волна» опублікувала стислий звіт про роботу з'їзду і його резолюцію [8; 9]. Перший установчий з'їзд партії, що відбувся 12-18 жовтня 1905 р., залишив питання про форму державного правління відкритим. На Другому з'їзді до програми партії був внесений пункт: «Росія має стати конституційною і парламентською монархією» [6], тобто влада монарха зберігатиметься за умови її обмеження парламентом і конституцією. Лідер партії П. М. Мілюков у своєму виступі на Другому з'їзді визначив, якщо партія матиме підтримку суспільства в передвиборчих перегонах і прийде в думу, то, висловлюючи інтереси і волю своїх виборців, розпочне там розробку невідкладних реформ і стане домагатися «заміни думи зборами, скликаними за умов загального, прямого, таємного голосування» [8].

Розглядаючи питання державного устрою, кадати допускали політичну автономію Польщі та Фінляндії, а за іншими народами Російської імперії визнавали право на культурне самовизначення (використання рідної мови в школі, вищих навчальних закладах, суді тощо) [7].

Харківська кадетська преса, ознайомивши читача з основними положеннями програми партії, підкреслювала спадковість ідей у розвитку російського визвольного руху. Так, на честь 80-річчя повстання декабристів газета «Волна» (а потім «Будущее») опублікували серію наукових статей, підготовлених харківським істориком, професором В. І. Саввою [3].

Стаття «Памяти декабристов» починалася епіграфом (цитатою О. І. Герцена), де високо оцінювався подвиг декабристів, але автор наголошував, що джерел з цієї теми мало та й її історіографія бідна.

Проте з 1905 р. визначилися деякі позитивні зміни — у Росії, вперше за багато років, були видані мемуари учасників декабристського руху (кн. Волконських, записки І. Д. Якушкіна, М. О. Фонвізіна, кн. Є. П. Оболенського, барона В. І. Шпейнгеля), що дозволяло розпочати наукове вивчення проблеми.

Початок ХІХ ст. збігся з початком нового царювання — до влади прийшов Олександр І. Певні кола суспільства очікували від імператора прогресивних соціально-політичних перетворень. Самому Олександрові І, вихованому на ідеалах епохи Просвітництва, були близькі ці настрої.

В. І. Савва підкреслює особливу роль найближчого оточення у формуванні світогляду Олександра І. Зокрема, вплив його вихователя швейцарця Ф. Лагарпа (республіканця й демократа), а також найближчого соратника по Негласному комітету гр. П. О. Строганова. Наведені істориком біографічні відомості розкривають обставини формування суспільно-політичних поглядів останнього (під час Французької революції молодий П. О. Строганов разом зі своїм наставником Роммом перебував у Парижі, близько спілкувався з якобінцями і навіть був членом їхнього клубу) [4]. Прагнення Олександра І змінити державний устрій Росії, встановити безпеку і права людини, заснувати народне представництво і начала конституціоналізму також були викликані негативним ставленням до деспотичного правління його батька Павла І.

Певна модернізація державного устрою за часів Олександра І, дарування ним в 1815 р. дуже ліберальної для того часу конституції Царства Польського у складі Росії, заява в 1818 р. про наміри встановити конституційний устрій у всій Росії і доручення гр. М. М. Новосильцеву розробити проект конституції породжували в прогресивній частині суспільства надії на зміни «зверху». Ліберальний історик підкреслює: «... усе це збуджувало і заохочувало в російському суспільстві визвольний рух» [4].

Розмірковуючи про причини формування визвольних ідей у російському суспільстві початку ХІХ ст., професор В. І. Савва зазначав вплив патріотичного піднесення Вітчизняної війни 1812 р. Перемога народу у Вітчизняній війні і закордонний похід 1813 1814 рр. дали потужний поштовх для розвитку передової громадської думки. «Якщо в другій половині ХVІІІ ст. окремі особи їздили за кордон,— пише В. І. Савва,— то на початку ХІХ ст., завдяки походам, ціла російська армія побувала за кордоном, і як для окремих осіб ці мандрівки не минали безслідно, так не минули вони безслідно і для найрозвиненішої частини російської армії» [4]. Добірка цитат із мемуарів декабристів, наведена істориком, розкривала значення закордонних походів для формування не лише національно-патріотичної, але й громадянської самосвідомості передової Росії.

Зріс інтерес офіцерів гвардійських полків і Генерального штабу (майбутніх декабристів) до читання іноземної періодики, політичних і філософських творів, вивчення державного устрою передових європейських

країн. А помітний поворот у загальному політичному курсі Олександра І до традиційного для російського самодержавства консерватизму, «примусив їх самих узятися за справу, від якої відмовився імператор» [4].

У статті простежена еволюція декабристських організацій, охарактеризовані програми «Союзу порятунку», «Союзу благоденства», «удавана ліквідація» останнього, яку автор розглядав як реорганізацію, внаслідок якої виникли дві частини: Північне і Південне товариство. Автор згадав про форми і методи боротьби прийнятних для учасників організацій. Якщо «Союз благоденства» своїм завданням убачав скасування кріпацтва, сприяння реформаторським планам уряду, громадське виховання, а для досягнення мети «визначав засоби моральні, відкидаючи насильство», то таємне «Товариство об'єднаних слов'ян», що виникло під впливом «Південного товариства», дотримувало «радикального напрямку» [4].

Із позиції сучасного декабристознавства відомості про ранні декабристські організації і таємні товариства, які мав історик початку ХХ ст., були досить обмеженими. Але необхідно зважати й на обмеженість джерельної бази, а також якісний рівень розробки проблеми в цілому, яка стала пріоритетною лише в радянській історіографії. У цьому разі особливо цікавим є політичне звучання статті. А саме для політичних партій початку ХХ ст. були актуальними ті самі питання (пошук форми оптимального державного устрою, скликання Установчих зборів тощо), які намагалась вирішити передова суспільно-політична думка першої чверті ХІХ ст.

Так, професор В. І. Савва відзначає, що «Союз благоденства» мав два проекти політичного устрою держави. Одна частина товариства (поміркована) підтримувала ідею конституційної монархії, інша (більш радикальна) виступала за республіку «за зразком Північноамериканських штатів». Пізніше цей проект оцінили як початок республіканської традиції в російському визвольному русі. Розробка проектів реформування держави (разом із планами військового повстання) була одним із основних напрямів діяльності декабристських товариств після 1821 р. Історик мав інформацію про наявність політичних програм, розроблених М. М. Муравйовим (для «Північного товариства») і П. І. Пестелем (для «Південного»). Проте багатомірні матеріали Слідчої комісії в справі декабристів не були відкриті для наукового вивчення, тому, опираючись тільки на опублікованій мемуарній літературі, професор В. І. Савва навів загальну характеристику конституційного проекту М. Муравйова.

Формою правління, найкращою для Росії, М. Муравйов вважав конституційну монархію, яка ґрунтується на принципі розподілу влади. Станова структура суспільства також скасовувалась, проголошувалася загальна рівність громадян перед законом, недоторканність особи й майна, свобода слова, друку, зібрань, віросповідання, вільний вибір занять і рішуча перебудова старого судового й адміністративного апарату.

За проектом М. Муравйова передбачався поділ усієї країни на 13 держав і 2 області зі своїми столицями і самостійним управлінням («зокрема, Харків — столиця Української держави» [5]). Форму такого державного устрою, вибудованого на принципах децентралізації, В. І. Савва визначив як федерацію.

Джерелом верховної влади проголошувався народ. Проте Конституція М. Муравйова передбачала обмежене (віковим, майновим цензами і цензом осілості) виборче право. Громадяни, які користувалися виборчим правом, обирали законодавчу владу — Народне віче, що складалося з двох палат (Верховної думи і Палати народних представників). Законопроекти обговорювалися в кожній палаті окремо. Якщо проект схвалювали обидві палати, його подавали імператору для підпису, після чого документ набував чинності. Якщо імператор не затверджував законопроект, його слухали в другому читанні.

Професор В. І. Савва також детально охарактеризував повноваження імператора, який, за проектом М. Муравйова, уособлював найвищу виконавчу владу. Повноваження імператора були значними. Він був верховним головнокомандувачем, виконував представницькі функції в переговорах з іноземними державами, призначав міністрів і суддів. При вступі на престол він складав присягу на вірність конституції й отримував річну плату за службу. В. І. Савва відзначив, що М. Муравйов наділяв імператора функціями, подібними до функцій президента Північноамериканських штатів, з тією відмінністю, що влада імператора була спадковою.

Політична програма керівника «Південного товариства» П. Пестеля («найвидатнішого декабриста за розумом, характером, впливом [3]») була невідома історичній науці того часу. З цього приводу В. І. Савва констатував: «Є підстави вважати, що конституційний проект Пестеля був республіканським» [5].

Характеризуючи проекти декабристів з обмеження самодержавної влади і згадуючи про їхні радикальні («рішучі») наміри, ліберальний історик ще раз підкреслював високі особистісні якості Олександра І, його прихильність до ідей Просвітництва. Імператор достеменно знав про існування товариств і плани змовників, проте не вжив до них репресивних заходів. Він обмежився заборонаю масонських лож і таємних товариств у 1822 р. Не проводячи прямих аналогій між Олександром І й наступним правителем, його братом Миколою І, В. І. Савва досить детально описав участь керівників повстання на Сенатській площі.

Трагічне вилучення із громадсько-політичного життя цілого покоління найкращих, найосвіченіших, найчесніших людей країни призвело до зменшення темпів державної еволюції — на початку ХХ ст. були актуальними питання, не вирішені на початку ХІХ ст. Самопожертвування декабристів, їхнє бажання модернізувати форму правління (самодержавство змінити на конституційну монархію або республіку) і спроба досягнення мети насильницькими методами (озброєне повстання, передача

влади Тимчасовому уряду, скликання Установчих зборів) перегукувалися з прогресивними громадськими настроями періоду Першої російської революції. Так, після 9 січня 1905 р. ліберали висунули гасло Установчих зборів на підставі загального виборчого права. У вступній промові на Установчому з'їзді конституційно-демократичної партії П. Н. Мілюков заявив: «Ми... маємо тримати високо той прапор, який уже викинутий російським визвольним рухом, тобто прагнути до скликання Установчих зборів» [6].

Хоча офіційно на Другому з'їзді партії (січень 1906 р.) кадети відмовилися від гасла Установчих зборів, воно не втратило для них політичної актуальності. Статті на цю тему були надруковані як у центральній, так і в регіональній кадетській періодиці. Так, у харківській газеті «Накануне» (від 15 березня 1906 р.) опубліковано матеріал про необхідність скликання народного представництва [10]. Термін «Установчі збори» мав неоднозначне трактування в тогочасній соціально-політичній думці, тому мета статті — пояснити читачеві зміст, який вкладали кадети у цей термін, а також повноваження цього органу влади.

Представники правих (Союз 17 жовтня та ін.) і крайніх правих (Союз російського народу та ін.) політичних сил обвинувачували кадетів у тому, що за вимогою скликання Установчих зборів вони «контрабандою намагаються провести республіку». Відповідаючи на цей закид, кадети пояснювали своє бачення проблеми. Вони говорили про дві альтернативні можливості скликання Установчих зборів: або «зверху», з ініціативи царя, або «знизу». У першому випадку верховна влада доходить висновку про необхідність державної перебудови і залучає до цього народних представників. Ініціатива йде від влади, яка сама контролює процес, масштаб і характер прийнятих змін. У такому разі Установчі збори виконуватимуть установчі функції, тобто «вони не викинуть усе, що є і замінять попереднє абсолютно новим, а приймуть за вихідний пункт те, що має залишитися від попереднього, тобто монархію» [10]. У випадку революційного вибуху «знизу» характер змін зовсім непередбачуваний, оскільки в результаті перевороту існуюча влада скидається. Уся повнота влади переходить до Установчих зборів і як верховний орган він може ініціювати будь-які перетворення, перед ним *«tabula rasa»*, в яку можна вписати будь-який зміст» [10]. У статті відзначено, що історія знає випадки як першого варіанта розвитку подій, так і другого. Виникало закономірне запитання: якій формі надати перевагу?

Обираючи мирні форми реалізації модернізаційного процесу, ліберали висловлювали надію на скликання «зверху» Установчих зборів на підставі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права для створення основного закону. У статті підкреслювалося, що урядова бюрократія не здатна адекватно відповісти на виклик часу. Як приклад кабінетно-бюрократичної законотворчості наводилися закони від 6 серпня 1905 р. (про вибори до Державної думи) і 20 лютого 1906 р. (про реформу Державної ради). Станово-корпоративні, вузькоцензові

принципи виборів, покладені в їх основу, партія кадетів вважала незадовільними. На думку конституційних демократів, лише вироблена народним представництвом конституція могла бути життєздатною. Зберігши владу монарха, вона б забезпечила еволюційний розвиток країни — якісні, прогресивні зміни й безкрів'я.

Щодо питання національно-територіального устрою держави кадети також мали свою позицію. Цій темі була присвячена стаття «Єдинство Росии и автономия Польши», опублікована в газеті «Накануне» 17 березня 1906 р. [1].

На відміну від лівих політичних сил (радикалів, соціал-демократів, федеративного проекту українського соціаліста М. П. Драгоманова), кадети виступали проти федеративного устрою держави, не визнаючи права нації на політичне відділення. Будучи унітаристами, у своїй програмі вони не висували (як праві політичні партії) принцип «єдиної й неподільної Росії». Традиційна національна політика уряду, який поліцейськими заходами «утихомирював» національні окраїни, наприклад, оголосивши військовий стан в польському краї, не викликала схвалення партії кадетів. Виявляючи певну гнучкість у національному питанні, конституційні демократи виступали за надання окремим областям Російської імперії автономії. На перший план висувалася вимога автономії Царства Польського (сейм із законодавчими повноваженнями з питань місцевого значення, обраний на основі загального виборчого права). Централізаторська політика та репресії, на думку автора статті «Єдинство Росии и автономия Польши», створювали лише внутрішню, удавану єдність. «Механічна єдність держави, що спирається на перевагу сили і пасивне підкорення», провокує загострення національного питання і сепаратизм національних окраїн [1]. Зберегти політичну цілісність держави, в якій є національна, соціально-економічна та культурна різноманітність, можна через визнання «індивідуальності» її частин. Автор статті, з одного боку, захищав позицію партії від нападів праворуч, з іншого, виявивши недоліки урядового консерватизму в національному питанні, пояснював читачам, що поступки не призведуть до розпаду держави, а навпаки, дозволять зберегти її цілісність.

Аналіз статей, розміщених у харківських ліберальних періодичних виданнях, засвідчує актуальність таких політичних питань, як формування державних інститутів (що відповідали вимогам часу) і визначення загальних принципів державного устрою. Тема політичної модернізації була наскрізною для харківських ліберальних видань. Добірка статей про декабристський рух, підготовлена істориком В. І. Саввою, відтворюючи в історичній ретроспективі проекти політичної перебудови, дозволяла читачеві простежити спадковість ідей обмеження монархічної влади в історії російського визвольного руху. Програма лібералів початку ХХ ст. була логічним завершенням конституційного проекту декабриста М. Муравйова. За переконаннями кадетів, генератором змін мала бути верховна влада. Однак бюрократизація, нерішучість і непослідовність

дій уряду зробили невідворотними силові форми перетворень «знизу» як на початку XIX ст. (повстання декабристів у 1825 р.), так і на початку XX ст. (революція 1905 р.). В умовах, коли народні маси піднялись до історичної творчості, харківська кадетська періодика спрямовувала рух до конституціоналізму через скликання владою Установчих зборів. Позицію харківських кадетських видань можна визначити, як ліволіберальну, тому що офіційно (на Другому з'їзді) це гасло було вилучено з програми партії. У національному питанні пропонувалися відхід від політики жорсткого централізму, надання автономії Царству Польському і прав на культурне самовизначення національним окраїнам.

Перспективою подальшого дослідження є тема вирішення аграрного питання на сторінках харківських кадетських видань.

Список літератури

1. Единство России и автономия Польши // Накануне. — 1906. — № 3. — С. 2.
2. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812 — 1917. / І. Л. Михайлин. — Х., 2007. — 366 с.
3. Савва В. И. Памяти декабристов / В. И. Савва // Волна. — 1906. — №10, №11; Савва В. И. Декабристы и крестьянский вопрос / В. И. Савва // Будущее. — 1906. — № 21, № 22.
4. Савва В. И. Памяти декабристов / В. И. Савва // Волна. — 1906. — №10. — С. 2.
5. Савва В. И. Памяти декабристов / В. И. Савва // Волна. — 1906. — №11. — С. 2.
6. Сборник программ политических партий в России / под ред. В. Водозова. — СПб, 1905. — Вып. 3. — С. 10.
7. Сборник программ политических партий в России / под ред. В. Водозова. — СПб, 1905. — Вып. 1. — С. 44.
8. Съезд делегатов конституционно-демократической партии в Петербурге // Волна. — 1906. — № 13. — С. 2.
9. Съезд делегатов конституционно-демократической партии в Петербурге // Волна. — 1906. — № 14. — С. 2.
10. Учредительное собрание // Накануне. — 1906. — №1. — С. 2.

Надійшла до редколегії 16.06.2010 р.